

ПРАВО ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА

УДК 341.01

ДЕЯКІ ПИТАННЯ СТАНОВЛЕННЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ФУНКЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В ЙОГО ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ

Олена МОГИЛЬЧУК,

здобувач Інституту державного будівництва та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України

SUMMARY

The article is dedicated to the question of the evolution of the EU's foreign policy formation from the establishment of the European Communities to their transformation into the EU. The author reveals the peculiarity of the formation of foreign policy functions, based on the necessary of the balance maintenance of the sovereign state's interests and EU's interests. The author briefly analyzes the historical factors that have a hold over a common foreign policy of the EU. In this article the author pay attention to the impact of the EU's legal nature to the formation and development of its foreign policy.

Key words: European Union Law, function of foreign policy, common foreign policy, legal nature of the EU.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена висвітленню питання еволюції зовнішньополітичної функції Європейського Союзу з часів започаткування Європейських Співтовариств до їх трансформації у Європейський Союз. Розкривається особливість становлення зовнішньополітичної функції з огляду на необхідність дотримання балансу інтересів суверенних держав та інтересів ними створеного інтеграційного об'єднання. З метою всебічного аналізу досліджуваної проблеми коротко проаналізовано історичні передумови, що сприяли необхідності провадження спільної зовнішньої політики Євросоюзу. Приділено увагу аналізу впливу правової природи Європейського Союзу з огляду на наявні концепції на формування та розвиток його зовнішньополітичної функції.

Ключові слова: право Європейського Союзу, зовнішньополітична функція, спільна зовнішня політика, правова природа Європейського Союзу.

Постановка проблеми. Відомий американський політик, дипломат і експерт у галузі міждержавних відносин Генрі Кіссінджер у своїй праці «Дипломатія» зауважив, що в кожному столітті з'являється країна, що володіє могутністю, волею, а також інтелектуальними й моральними стимулами, необхідними для того, щоб привести всю систему міжнародних відносин у відповідність із власними цінностями [1, с. 3]. XX століття ознаменувалось появою на міжнародній арені принципово нового міждержавного об'єднання – Європейського Союзу (далі – ЄС Євросоюзу), яке й виконало місію побудови якісно нових міжнародних відносин згідно з власними цілями, принципами та цінностями. Однак насправді Євросоюз – це лише черговий, якісно новий крок у процесі європейської інтеграції, яка має тривалу історію [2, с. 8], від виникнення самої ідеї до практичного поступового втілення її в життя.

Ураховуючи, що Україна стає дедалі активнішим учасником світових інтеграційних процесів та прагне увійти в європейський міждержавний простір, нагальною необхідністю є чітке розуміння реалій такого вибору. Але недостатня обізнаність із особливостями європейської інтеграції, її історичними передумовами, виникненням і становленням механізму побудови зовнішніх відносин Європейським Союзом може суттєво гальмувати інтеграцію України до ЄС та побудову спільних ефективних взаємовідносин.

А тому ретроспективний аналіз розвитку ЄС, зокрема аналіз процесу становлення його зовнішньополітичної функ-

ції, є актуальним з погляду вдосконалення зовнішньополітичного курсу України до повноправного членства в Євросоюзі.

Актуальність теми. Проблеми виникнення та функціонування сфери спільної зовнішньої політики ЄС присвячені праці таких вітчизняних і іноземних науковців: М. Миківича, Т. Шинкаренка, В. Копійки, М. Мальського, В. Бондар, Ф. Карпенко, Л. Ентіна, Б. Топорніна, В. Муравйова, П. Кутракос, Ф. Бінді, Г. Хефнер, У. Форстер, С. Спенсер, Ф. Тоді, Т. Харглі, Р. Хіггінс, Ж. Субрен, Дж. Штейн, М. Холленд та ін.

Крім того, багато вчених приділяли значну наукову увагу різним аспектам інтеграційних процесів у Європі, у тому числі їх еволюції, правовій природі новоствореного утворення, як-то: І. Яковюк, М. Баймуратов, І. Березовська, М. Бірюков, В. Денисов, А. Капустін, Р. Мюллерсон, Ю. Шемшученко, М. Ушаков та ін.

Мета статті – проаналізувати процес становлення й формування зовнішньополітичної функції в її історичному розвитку від Європейських Співтовариств до Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після Другої світової війни країни Європи прагнули забезпечити мир і стабільність на європейському континенті. Ідеєю, здатною втілити поставлені завдання в життя, була ідея створення об'єднаної Європи, але, на відміну від наявних до цього часу проєктів, вирішальним імпульсом об'єднувачих дій стали не політичні, а економічні сили. Так, після війни відбулася докорінна зміна соціально-економічної системи Європи.

Відмова від ринкової економіки країн Східної Європи була перешкодою для подальшого розвитку з нею економічних зв'язків, а компенсувати втрату східноєвропейського ринку можна було лише за рахунок інтенсивного розвитку взаємного співробітництва на теренах Західної Європи. Господарські механізми Західної Європи були найбільше підготовленими до тісної співпраці, адже й раніше для держав Західної Європи була характерна висока залежність від зовнішніх ринків і міжнародних умов виробництва, схожість економічних структур. Територіальний фактор теж відіграв неабияку роль у розвитку інтеграційних процесів. Крім того, стимулом до інтеграції слугувало бажання посилити позиції на світовому ринку на противагу Сполученим Штатам Америки, яка ставала дедалі сильнішою.

Але для успішного вирішення поставленої мети потрібно було усунути давні політичні суперечності між Францією та Німеччиною. За цих умов міністром закордонних справ Франції Р. Шуманом 09 травня 1950 р. був запропонований проект, розроблений французьким бізнесменом і політичним діячем Жаном Монне, про створення Європейського об'єднання вугілля та сталі (далі – ЕОВС).

Варто зауважити, що Ж. Монне не створив нову ідею чи проект: з 1948 р. як з боку Франції, так і з боку Німеччини у пресі неодноразово публікувалися подібні проекти. Його вклад полягав у визначенні загального напрямку діяльності ЕОВС, методів його створення й умінні переконати в доцільності свого проекту, тому в літературі його нерідко називають натхненником європейської інтеграції [3, с.46].

Як наслідок, у квітні 1951 р. шістьма державами – Бельгією, Нідерландами, Люксембургом, ФРН, Францією та Італією – у Парижі був підписаний Договір про утворення Європейського об'єднання вугілля та сталі (ЕОВС), який набув чинності в 1952 р. та був укладений на 50 років. ЕОВС, згідно з вищезазначеним договором, набувало статусу юридичної особи з необхідною для виконання покладених на нього завдань правосуб'єктністю, мало обмежений вплив у суверенні повноваження держав [4].

Договір про створення ЕОВС був спробою утворити єдину Європу шляхом переростання економічної в політичну інтеграцію, але від того він не став менш важливим для історії міжнародних відносин, оскільки уособлював відступ від традиційних систем міждержавного співробітництва [5].

Удала практична реалізація проекту щодо створення ЕОВС спонукала держава до пошуку подальших шляхів поглиблення інтеграції. А тому вже 27 травня 1952 р. був підписаний Францією, ФРН, Бельгією, Нідерландами та Люксембургом договір про створення Європейського оборонного співтовариства (далі – ЕОС).

ЕОС за вказаним договором набувало статусу міжнародної організації, яка мало спільні наднаціональні керівні органи, збройні сили та власний бюджет.

ЕОС мало стати перехідним етапом до більш повної форми федеративного або конфедеративного європейського союзу.

Проте, як слушно зауважує І. Яковюк, здійснення спільної оборонної політики було неможливе без вироблення й реалізації спільної зовнішньої політики, а тому було розроблено проект Договору про створення Європейського політичного співтовариства, який наділяв останнього компетенцією у сфері зовнішньої політики, оборони, економічної й соціальної інтеграції, захисту прав людини [2]. Реалізація цього плану передбачала утворення європейської федерації [6, с. 91].

Проте ідея створення ЕОС зіткнулася зі спротивом французького парламенту, який не ратифікував Договір про створення ЕОС. Оскільки зі створення ЕОС був тісно

пов'язаний інший проект – створення Європейського політичного співтовариства, його доля була прогнозована.

Насправді ж причина поразки у створенні вище перелічених співтовариств полягала в тому, що тодішня Європа не готова була поступатися частиною своїх суверенних прав на користь наднаціонального органу, а без цього неможливо було говорити про політичну інтеграцію. Разом із тим успіх інтеграційних процесів у сфері економіки надихнув на нову хвилю поглибленого економічного співробітництва, як наслідок, 25 березня 1957 р. в Римі було підписано Договір про створення Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС) та Договір про створення Європейського об'єднання атомної енергії (Євратом), які набрали чинності 01 січня 1958 р. [7, с.20].

Європейські Співтовариства досить успішно функціонували доволі тривалий термін: вони користувалися міжнародною правосуб'єктністю, самостійно брали участь у міжнародних відносинах, створювали у процесі своєї діяльності обов'язкові до виконання державами-членами норми тощо.

Аналіз процесів розвитку інтеграційних ідей та їх утілення в життя дає підстави дійти висновку, що для інтеграційних процесів у Європі характерна послідовність: від виникнення найпершої ідеї єдиної Європи до створення Європейського Союзу, характерна для будь-якої системи – інституціональної, правової, функціональної тощо.

Починаючи з найменшого, із тих сфер, які б не переймали значну частину суверенних прав держав, інтеграція поступово охоплювала все більше й більше коло суспільних відносин. Своєрідний принцип «лавини», яка із маленького сніжка перетворюється у величезний сніговий шар, якнайвдаліше характеризує процес взаємодії держав Європи: починаючи з кількості шести країн та однієї сфери – вугільної і сталеливарної промисловості, уже за кілька десятків років, на порозі створення Європейського Союзу, співтовариства являли собою значне економічне об'єднання, спільний ринок і налічували 12 членів.

Що ж стосується безпосередньо зовнішньополітичної функції, то одним із її виявів є співробітництво держав з метою недопущення глобальних військових конфліктів і підтримання міжнародного правопорядку. Саме цей вияв зовнішньополітичної функції після двох світових воєн спонукав держави до активізації в пошуку нових форм інтеграції та втілення ідей об'єднаної Європи в життя.

Проте шлях політичної інтеграції не виправдав себе. Єдиною сферою, щодо якої держави згодні були частково поступитися суверенними правами, була економіка, але страх країн перед втратою суверенітету, навіть у цій сфері, не дозволяв одразу широкій сфері взаємодії.

Але все ж таки з утворенням у 1957 р. на підставі Римських договорів Європейського економічного співтовариства (далі – ЄЕС) можна вести мову про початок фактичного зародження, становлення та подальшого розвитку зовнішньополітичної функції інтеграційного утворення.

Зазначене впливає з такого.

ЄЕС установило дипломатичні відносини із 120 країнами світу, що свідчить про широке коло зовнішніх зв'язків, мало статус спостерігача ООН і брало участь у роботі більш ніж 44 міжнародних організацій і агентств [8, с. 10].

Крім того, у цей період також об'єктом координації діяльності держав-членів стають елементи зовнішньої політики, які не мають економічного характеру, або ті, у яких економічний аспект є другорядним.

Так, у грудні 1969 р. на конференції в Гаазі голови держав і урядів, які брали участь у конференції, офіційно дійшо-

ли висновку про необхідність зближення зовнішньої політики держав-учасниць. Спочатку передбачалось, що процес економічної інтеграції потребує мінімальної узгодженості в зовнішній політиці. Пізніше виявилось, що досягнення прогресу у внутрішній сфері діяльності Співтовариств потребує спільних дій і в зовнішній політиці. Із доповіді Давіньона, зробленої в 1970 р., випливає, що Європейське політичне співробітництво (ЄПС) як форма кооперації держав Європейських Співтовариств має сприяти зближенню зовнішньої політики держав-учасниць шляхом обміну інформацією й проведенням регулярних консультацій. Забезпечити це повинні були голови держав і урядів.

Проте невдача зі створенням ЄОС та ЄПС, відповідно, на певний час призупинила розвиток зовнішньополітичної функції європейських співтовариств.

Загалом історія розвитку співтовариств довела, наскільки важлива взаємна готовність держав долати суперечки шляхом взаємних перемовин, постійних компромісів і перегляду власних позицій. А це неможливо без забезпечення сталого функціонування зовнішньополітичної функції. Історія її розвитку тісно пов'язана з проблемою співвідношення державного суверенітету та наднаціональності, адже зовнішньополітична функція є тим важливим виявом суверенних прав, якими більшість держав Європи досить важко й неохоче поступається. Для розуміння важливості цього кроку знадобився не один десяток років, адже суверенітет держави не можна абсолютизувати – міждержавне спілкування закономірно веде до активації контактів і зближення позицій різних країн [9], а це, у свою чергу, неможливо без модифікації зовнішньополітичної функції від функції виключно суверенної держави до функції наднаціонального об'єднання.

Отже, після Другої світової війни ідея європейської інтеграції не передбачала політичного напрямку. Натомість запропонована ідея економічної інтеграції, наслідком якої мала б бути в подальшому й політична, призвели до бажаного результату. Але економічна інтеграція на довгий час позбавила ЄС можливості розвивати зовнішньополітичну функцію. Суперечність полягає в тому, що створення ЄС відбувалося без надання йому зовнішньополітичної функції, але саму ідею вдалося реалізувати якраз завдяки здійсненню державами їхніх власних зовнішньополітичних функцій.

Із 1969 р. ідеї наділення Співтовариств зовнішньополітичною функцією знову постає на порядку денному. Як показав досвід існування суто економічних співтовариств, досягнення ефективних результатів у внутрішній економічній сфері неможливе без злагодженої спільної зовнішньої політики.

Тому процес формування зовнішньополітичної функції був започаткований із прийняттям у 1986 р. Єдиного європейського акта [10, с. 60]. Так, у зазначеному документі містилися положення про співробітництво держав-членів у сфері зовнішньої політики, зокрема було задекларовано прагнення до спільних дій у формуванні та провадженні європейської зовнішньої політики. Передбачалися взаємні консультації й інформування державами-членами один одного щодо реалізації ними зовнішньополітичного курсу з питань, що можуть мати спільний інтерес, з метою координації та зближення позицій їхніх зовнішніх політик [11].

Крім того, Єдиний європейський акт закріпив статус і повноваження Європейської Ради, яка складалася з глав держав-членів або глав урядів держав-членів і повинна була збиратися не менш ніж два рази на рік [12, с. 14], по суті, являла собою трансформацію щорічних самітів глав держав-членів або їхніх урядів у більш-менш організований механізм для прийняття важливих політичних рішень.

Проте лише прийняття Маастрихтського договору означувало новий етап інтеграції Європейських Співтовариств, що виявилось, зокрема, у розширенні компетенції інтеграційного утворення та початку інтенсивного розвитку його спільної зовнішньої політики.

Маастрихтським договором про утворення Європейського Союзу передбачалась спільна зовнішня політика. Саме поєднання зовнішньополітичного та економічного аспекту взаємодії держав Європи призвело до утворення міцного інтегрованого союзу європейських держав, яке успішно розвивається і є унікальним правовим утворенням на міжнародній арені.

Саме з часів Маастрихтського договору ми можемо говорити про становлення й подальшу еволюцію зовнішньополітичної функції ЄС.

Європейський Союз за своєю правовою природою є складним політико-правовим утворенням. На сьогодні у вітчизняній і міжнародній науковій думці не має єдиної точки зору щодо зазначеного питання. Євросоюз наділений як ознаками держави, так і ознаками міжнародної організації, а тому більшість науковців схильна вести мову про ЄС як інтеграційне утворення особливого типу (*sui generis*).

Так, дійсно ЄС є складним та унікальним міждержавним об'єднанням інтеграційного типу, яке, зберігаючи окремі риси міжнародної організації, федеративної держави та конфедерації, констатується державами-членами ЄС як наднаціональна організація влади.

У свою чергу, правова природа Союзу безпосередньо впливає на процес формування його зовнішньополітичної функції, адже невизначеність, відсутність єдиного підходу до розуміння правової природи ЄС викликає певну плутанину й із визначення зовнішньополітичної функції.

Так, якщо ми говоримо про ЄС як конфедерацію, то за своїм визначенням конфедерація як така не може мати власну зовнішньополітичну функцію, адже конфедерація – це союз суверенних держав, а зовнішньополітична функція є невід'ємним елементом суверенітету, отже, кожна держава-член конфедерації реалізує зовнішньополітичну функцію від власного імені, а не від імені об'єднання.

На відміну від конфедерації, для федеративних утворень характерним є реалізація зовнішньополітичної функції федерацією загалом, а не окремими державами-членами.

Визнаючи ЄС як інтеграційне утворення особливого типу (*sui generis*), можна найбільш обгрунтовано й повно зрозуміти особливості його зовнішньополітичної функції.

На відміну від конфедерації й федерації, особливий характер Європейського Союзу дає змогу дійти висновку, що він хоча й наділений міжнародною правосуб'єктністю та повноваженнями на здійснення зовнішньої політики від свого імені на виконання завдань і цілей, що поставлені перед ЄС, проте не нівелює роль і значення зовнішньополітичної функції окремих держав-членів.

Зазначене підтверджується також положеннями установчих договорів. Так, відповідно до ст. 47 Договору про ЄС, Союз має правосуб'єктність [13]. Ст. 26 цього Договору передбачено, що спільну зовнішню та безпекову політику реалізує Верховний представник і держави-члени, застосовуючи національні засоби та засоби Союзу. Союз провадить спільну зовнішню й безпекову політику через:

- а) визначення загальних принципів;
- б) ухвалення рішень про дії, яких має вжити Союз; позиції, які має займати Союз; положення про виконання рішень, зазначених у попередніх пунктах;

с) зміцнення систематичної співпраці держав-членів у провадженні політики.

Висновки. Як убачається з вищевикладеного, зовнішньополітична функція ЄС і зовнішньополітична функція держав-членів існують у тісній і не взаємовиключній взаємодії для найефективнішого досягнення спільних цілей і завдань. Саме вплив правової природи ЄС (як організації особливого типу) зумовив таке незвичайне для теорії держави і права поєднання, як наявність у несуверенного недержавного утворення функції, яка вважається притаманною виключно державі та є виявом її суверенітету. Тож державам-членам із часу об'єднання в Європейські Співтовариства довелося поступитися значною частиною суверенних повноважень. Шлях до становлення зовнішньополітичної функції ЄС був найбільш складним і тривалим у процесі європейської інтеграції, адже майже на кожному етапі розвитку Союзу завжди гостро стояла проблема суверенітету. Із розвитком і поглибленням інтеграційних процесів неможливо оминати ту стадію, коли вирішення певного кола питань виходить за межі юрисдикції держави й покладається на відповідні наднаціональні інституції, це, у свою чергу, призводить до послаблення можливості кожної окремо взятої держави суттєво впливати, зокрема, на здійснення зовнішньої політики Союзу, як і позбавляє державу можливості реалізувати власну зовнішньополітичну функцію без урахування позиції ЄС. Як слушно зауважує Ю. Шишков, глобалізація об'єктивно веде до розмивання та знецінення регулювальних функцій національної держави [14]. У свою чергу, варто погодитися із думкою В. Пріскалової, яка зазначає, що можна припустити, що ЄС у майбутньому може набути якості федеративного союзу держав у результаті поетапної відмови держав-членів від деяких прав, притаманних суверенітету, на користь Союзу [15]. Разом із тим на сьогодні в зовнішній сфері властиві суверенітету права зберігаються за державами-членами з певними вилученнями, основаними на зобов'язаннях, прийнятих у межах ЄС [15].

Отже, держави-члени хоча дуже повільно й поступово, але все ж таки все більше відмовляються від власних суверенних прав на користь Євросоюзу, тобто відбувається певна зміна відносин від міждержавних до внутрішньодержавних. У цьому виявляється взаємовплив правової природи Європейського Союзу на його зовнішньополітичну функцію й навпаки: поступовий розвиток зовнішньополітичної функції має вплив і на формування правової природи, адже поступово може призвести до втілення в життя федералістської концепції ЄС. Як відзначає А. Кокошин, у будь-якому випадку має місце передача державами-членами певного обсягу правосуб'єктності Союзу загалом, але при цьому Союз не набуває в силу зазначеної обставини суверенітету, а здійснює лише повноваження, надані йому державами-членами, що добровільно відмовилися від прав, властивих суверенітету, у визначених сферах [16, с. 69].

Отже, на сьогодні питання балансу суверенітету держав-членів стоїть особливо гостро, що нівелює успішний розвиток зовнішньополітичної функції інтеграційного утворення. Акцент на економічну інтеграцію з метою зберегти суверенітет на довгий час позбавив Союз можливості розвивати зовнішньополітичну функцію. Суперечність полягає в тому, що створення Європейського Союзу відбувалась без надання йому зовнішньополітичної функції, але саму ідею вдалося реалізувати якраз завдяки здійсненню державами їхніх власних зовнішньополітичних функцій. Проте як показав досвід існування суто економічних співтовариств, досягнення ефективних результатів у вну-

трішній економічній сфері неможливе без злагодженої спільної зовнішньої політики. Ці ідеї втілювались у життя із прийняттям Маастрихтського договору про утворення Європейського Союзу, яким передбачалась спільна зовнішня політика. Саме поєднання зовнішньополітичного та економічного аспектів взаємодії держав Європи призвело до утворення міцного інтегрованого союзу європейських держав, яке успішно розвивається і є унікальним правовим утворенням на міжнародній арені.

Список використаної літератури:

1. Киссинджер Г. Дипломатия / Г. Киссинджер. – М. : Ладомир, 1997. – 848 с.
2. Яковюк І. Азбука європейської інтеграції / І. Яковюк, Л. Трагнюк, В. Меделяев. – Х. : «Алекс+», 2006. – 168 с.
3. Болдырева О.М. «Серый кардинал» единой Европы (Жан Монне в истории европейской интеграции) / О.М. Болдырев // Актуальные проблемы международных отношений и дипломатии : материалы Международной научно-практической конференции. – Витебск, 2013. – С. 45–48.
4. Горнинг Г. Право Европейского Союза : [пособие] / Г. Горнинг, О. Витвицкая. – СПб. : Питер, 2005. – 256 с.
5. Karen Davies. Understanding European Union Law / Karen Davies., 2003. – 216 с. – (Second edition).
6. Історія європейської інтеграції від Римської імперії до Європейського Союзу : [монографія] / Нац. акад. прав. наук України, НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування ; за ред. І.В. Яковюка. – К. : Ред. журн. «Право України», 2012. – 208 с.
7. Європейська інтеграція на початку нового тисячоліття : [довідник] / [А.М. Круглашов, І. Озимок, Т.С. Астапенко, В.В. Руссу]. – Чернівці, 2010. – Ч. 1. – 2010. – 212 с.
8. Дубинина Н.Ю. Внешнеполитический аспект развития западноевропейской интеграции в 70-е – начале 80-х гг. (Межимпериалистические противоречия и механизм политического сотрудничества государств-участников ЕЭС) : дисс. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.05 / Н.Ю. Дубинина. – М., 1984. – 239 с.
9. Байдін Ю.В. Державний суверенітет і суверенні права: проблеми співвідношення / Ю.В. Байдін // Державне будівництво та місцеве самоврядування. : зб. наук. пр. / НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування Нац. акад. прав. наук України. – Х. : Право, 2010. – Вип. 20. – С. 186–203.
10. Могильчук О.О. Деякі питання формування зовнішньополітичної функції ЄС за Договором про Європейський Союз / О.О. Могильчук // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2015. – С. 60–64.
11. The Single European Act [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=URISERV:xy0027>.
12. Клемин А.В. Европейское право : [учебно-практическое пособие] / А.В. Клемин, Т.И. Гиззатуллин, Е.В. Барабанова. – Казань : Ин-т эконом., управл. и права, 2008.
13. The Treaty on European Union [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.eurotreaties.com/maastrichteu.pdf>.
14. Шишков Ю.В. Глобализация – враг или союзник развивающихся стран? / Ю.В. Шишков // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – № 4. – С. 3–14.
15. Пріскалова В.М. Традиції та новачі у розвитку суверенітету держав-учасниць Європейського Союзу / В.М. Пріскалова // Актуальні проблеми держави і права. – 2011. – Вип. 60. – С. 393–399.
16. Кокошин А.А. Реальный суверенитет в современной мирополитической системе / А.А. Кокошин ; предисл. Г.В. Осипов, В.Я. Потапов ; науч. ред. Н.А. Долгополов. – 3-е изд., расш. и доп. – М. : Европа, 2006. – 173 с.